

ENIGE INDRUKKEN UIT DE SOVJETUNIE

Jacques Haenen

Inhoud

Redactionele mededelingen 3

Themagedeelte: Russische psychologie

Inleiding *A. Dieleman* 5

Een inleiding in de neuropsychologie van Alexander

Romanowich Luria *Tb. W. Mulder en M.N. van Santvoort* 25

Erfelijkheid en intelligentie *J.M.C. Nelissen* 41

De tegenstelling Vygotsky — Piaget *Y. Gillissen, T. Hendrix,*

H. Kiens en J. Voncken 57

Interview met Klaus Holzkamp *N. Brouwer en A. Verbij* 69

Enige indrukken uit de Sovjetunie *J. Haenen* 81

Rubrieken:

→ Grondslagen

Verslag van het kongres over 'kritische psychologie in Marburg

A. Verbij 101

Bespreking van 'Psychologie en Marxisme' van de 'Holzkamp-

groep' *L. Wouda* 110

Bespreking van het tijdschrift 'Psychologie und Gesellschaft'

A. Verbij 112

Arbeid

Bespreking van 'Ploegenarbeid in Nederland' van W.L. Buitelaar

e.a. *S. Schmidt* 116

Informatie

Redactioneel 121

'Psychologie in de maatschappij' — Leiden *P. Stein* 123

Vakbond van psychologiestudenten 'de Kring' — Leiden

H. Weijs 127

1. Inleiding

Het kulturele verdrag tussen Nederland en de Sovjetunie stelt Nederlanders in staat om een aantal maanden in de Sovjetunie te studeren. Van deze mogelijkheid heb ik gebruik gemaakt om psychologie te studeren aan de universiteit van Moskou. Mijn studieverblijf duurde 15 maanden en viel in de periode van oktober 1973 tot januari 1975.

In dit artikel geef ik een aantal indrukken weer die ik tijdens dit verblijf opdeed. Ik probeer enig idee te geven van het universitaire gebeuren in Moskou voorzover ik daar als buitenlander mee in aanraking kwam. Deze indrukken zijn voornamelijk gebaseerd op mijn contacten met studenten, die ook in de Sovjetunie een selekte bevolkingsgroep vormen. Het hoger onderwijs heeft namelijk een hoge toelatingsdrempel en het is voor een Sovjetburger geen eenvoudige zaak om door de selektie heen te komen. Het is daarom niet overdueren om te spreken van een intellektuele elite die de instellingen voor hoger onderwijs in de Sovjetunie bevolkt. Het feit dat ik vooral met een dergelijk bevoorrechte groep jongeren contact had, kleurt natuurlijk mijn indrukken. Tegen de achtergrond van deze groep moeten daarom ook mijn persoonlijke ervaringen in de Sovjetunie begrepen worden. Om de maatschappelijke positie van studenten duidelijk te maken geef ik aan het eind van dit artikel informatie over het onderwijssysteem in de Sovjetunie en beschrijf ik met name hoe de toelating tot het hoger onderwijs geregeld is en welke moeilijkheden zich daarbij kunnen voordoen. Bovendien is deze toelatingsprocedure naar mijn mening zeer illustratief voor de Sovjetsamenleving in zijn geheel.

Voor de volledigheid zet ik eerst uiteen wat in Nederland gedaan moet worden om in aanmerking te komen voor een studieverblijf in de Sovjetunie.

2. De voorbereiding

Als een Nederlander op een studiebeurs naar de Sovjetunie wil, moet hij vóór 1 december van het jaar daaraan voorafgaand een aanvraag indienen bij het ministerie van onderwijs en wetenschappen in Den Haag. Deze aanvraag moet vergezeld gaan van een gedetailleerd studieprogramma, de aanbevelingsbrieven van twee hoogleraren en een gezondheidsverklaring. Een ministeriële commissie

bekijkt de aanvragen en verdeelt de 45 maanden, die per studiejaar door de Sovjetunie ter beschikking worden gesteld. De duur van een studieverblijf is van 2 tot 9 maanden, zodat het aantal Nederlandse studenten per studiejaar in de Sovjetunie afhangt van de door elk van hen aangevraagde hoeveelheid maanden. Tijdens het studiejaar, waarvoor ik mijn aanvraag indiende (1973/74), waren nog enige maanden over. Toen ik al in Moskou studeerde, heb ik voor deze ongebruikte maanden een nieuwe aanvraag ingediend, zodat mijn studieverblijf van 9 maanden later nog verlengd werd met 6 maanden in het daarop volgende studiejaar. Het bleek dus mogelijk de maanden, die in het studiejaar 1973/74 niet gebruikt waren, over te hevelen naar 1974/75.

De kandidaten die door de eerste selectie in Nederland heenkomen, worden door het ministerie officieel voorgedragen voor een studieverblijf in de Sovjetunie. Ik weet niet hoe deze selectie tot stand komt en welke normen de ministeriële commissie hanteert. De formulieren van de gelukkigen gaan naar de culturele attaché van de Nederlandse ambassade in Moskou, die alles deponereert op het bureau van een Sovjet-ambtenaar. Daar de aanvraag dus zowel in Den Haag als in Moskou door de ambtelijke molen gaat, moet deze gesteld zijn in het Engels, Frans of Duits. In de loop van juli-augustus of soms zelfs nog later is bericht over al of niet toewijzing van de studiebeurs uit Moskou te verwachten. De hele aanvraagprocedure duurt dus 9 à 10 maanden en al die tijd verkeert de aanvrager in onzekerheid, wat uiteraard problemen kan opleveren in verband met de studie-planning.

De beurs verleent goede faciliteiten. De bursaal krijgt kosteloze huisvesting, kosteloze geneeskundige behandeling (ik heb mijn gebit laten saneren), een bijdrage in de reiskosten van Nederland naar Moskou en terug en een toelage van 110 roebel (ongeveer 400 gulden) per maand. Bovendien kan hij een toelatingsbewijs aanvragen voor de beroemde Lenin-bibliotheek tegenover het Kremlin. Tot zijn verrassing zal dan blijken dat hij wordt ingedeeld in leeszaal no. 1 ofwel de leeszaal voor professoren, waar de service aanzienlijk vriendelijker en vlotter verloopt dan in de algemene zalen. Een Sovjetstudent krijgt pas in zijn laatste studiejaar een lezerskaart voor deze bibliotheek en voor een gewone Sovjetburger schijnt het erg moeilijk te zijn om een dergelijke kaart te bemachtigen. Ik vond het altijd een uitzonderlijk voorrecht om in die comfortabel ingerichte, stijlvolle leeszaal te studeren of brieven naar huis te schrijven. Vanuit deze zaal heb je trouwens een mooi uitzicht op het Kremlin.

Tenslotte nog enige opmerkingen over de hoogte van de toelage. Een bedrag van 110 roebel is voldoende om mee rond te komen, hoewel het zeker niet veel is. In vergelijking met de studiebeurs van een Sovjetstudent is het een mooi bedrag. Hij krijgt slechts 40 tot 60 roebel per maand, afhankelijk van het studiejaar en de studieprestaties, waarbij het al of niet toekennen van een beurs nog bepaald wordt door de financiële draagkracht van de ouders. Doordat

zijn beurs zo laag is, moet een Sovjetstudent of een aanvulling aan zijn ouders vragen of naast de studie werken. Zéér algemeen kan gesteld worden dat voor een alleenstaande een bedrag van zo'n 120 à 150 roebel per maand voldoende is om redelijk te kunnen rondkomen. Het aanvangsalaris van een afgestudeerde ligt rond 100 roebel en iemand met de academische graad 'kandidat naoek' (zie later) begint met 140 roebel. Dit laatste bedrag is ook het gemiddelde salaris van een arbeider; niet veel dus, zeker als er een gezin van moet leven. Vandaar dat er in de Sovjetunie meestal man en vrouw werken. In ieder geval blijkt uit deze summiere uiteenzetting, dat een Nederlandse student in Moskou wat zijn toelage betreft niet mag klagen.

3. De aankomst in Moskou

De aanvraagprocedure verliep in mijn geval voorspoedig en vrijdag 5 oktober 1973 stond ik met mijn bagage op het Belorusski station te Moskou. In Utrecht was ik op de internationale trein gestapt die vanuit Hoek van Holland rechtstreeks doorkijft naar Moskou. Het is een mooie, maar vermoeiende reis: meer dan 40 uur de zonsopgang tegemoet. Aan de grens werd ik door de Sovjetdouane met mijn bagage uit de trein gehaald. Zij waren vooral geïnteresseerd in mijn boeken en deze werden dan ook één voor één bekeken. De controle leverde verder geen problemen op en na een uurtje mocht ik mijn bagage weer inpakken.

In Nederland was me verzekerd dat ik in Moskou van het station zou worden afgehaald door iemand van de buitenlandse afdeling van de universiteit. Dit bleek niet het geval te zijn en na een tijd wachten nam ik een taxi naar de universiteit. Ik raakte een beetje in paniek, het was tenslotte vrijdagmiddag vier uur en ik wist het nog steg in Moskou.

Het universitaire complex ligt op de Lenin-heuvels, zo'n 20 kilometer ten zuid-westen van het centrum van Moskou. Het is erg groot en maakt door zijn opmerkelijke suikertaart-vorm een wat potsierlijke, maar ook overweldigende indruk. Door de ligging en de hoogte is het gebouw van heinde en verre te zien. Toen ik het daar zo voor me zag, hoog uitstekend boven alles er omheen, raakte ik toch wel geïmponeerd. Het besef in Moskou te zijn en de verwarring van alle nieuwe indrukken deden dit gevoel al gauw omslaan in een mengeling van angst en opgewondenheid. De universiteit is een onmuurde stad met wachtters, die je alleen doorlaten op vertoon van een pasje. Het begon wat ingewikkeld te worden, want daarover beschikte ik niet. Bovendien sprak ik nog slecht Russisch. Gelukkig kwam een Afrikaanse student me te hulp. Hij bracht me naar de buitenlandse afdeling, waarbij ik mijn bagage als onderpand achterliet bij de zeer formele en weinig toeschietelijke portier. De medewerkster op de buitenlandse afdeling was erg aardig, maar kon mijn papieren nergens vinden en wist niet zo

goed wat ze met me aanmoest. De werkweek was voorbij en het hoofd van de afdeling was naar huis. Ze heeft me toen voorlopig ondergebracht in een van de studentenhuizen en alles uitgesteld tot maandag. Na zo'n drie weken en veel geloop had ik me door de hele bureaucratie heengeworsteld en was ik officieel erkend als stagiair. Het leek al die tijd wel alsof een buitenlander voor het eerst in de geschiedenis van de Sovjetunie een stage kwam lopen aan de universiteit van Moskou. Alles verliep zo moeizaam en problematisch!

4. De universiteit van Moskou

4.1 De eerste ervaringen

Het grote universiteitsgebouw is een soort overdekte, vertikaal gebouwde stad. Naast enkele fakulteiten, kollegezalen en administratieve afdelingen zijn er mensa's, restaurants, boekenstalletjes, winkels, een postkantoor, wasserette, bioscoop, zwembad, kapper enzovoort. Door de symmetrische bouw is het een waar doolhof, waarin je als nieuweling gemakkelijk verdwaalt. Het gevoel van ontreddering, dat me de eerste weken steeds overviel, werd er alleen maar door versterkt.

In de zijvleugels bevinden zich de studentenkamers, die officieel plaats bieden aan 6000 studenten. Alleen studenten, wier ouders niet in Moskou wonen, komen hiervoor in aanmerking. Ondanks de strenge controle bij de toegangen tot het gebouw, verblijven er veel mensen voor kortere of langere tijd illegaal. De controle is niet de hele dag door even intensief en de portiers blijken wel ontvankelijk voor cadeautjes en geld. Meestal vormen twee studentenkamers een wooneenheid ('blok') met toilet en douche. Sovjetstudenten moeten hun kamer, afhankelijk van de grootte, met z'n tweeën of meer delen. Buitenlandse stagiairs hebben altijd een eigen kamer en krijgen meestal ook een buitenlander als blokgenoot. Ik had gelukkig een echte Rus als buurman. Hij kwam uit het Verre Oosten en was heel wat verder van huis dan ik. (Het Verre Oosten omvat het meest oostelijk gelegen gebied van de Sovjetunie en ligt ten noord-westen van Japan. Het maakt deel uit van de Russische republiek, de grootste van de 15 republieken die samen de Sovjetunie vormen. Veel Russen hebben zich in het Verre Oosten gevestigd en hun aantal overtreft dat van de autochone, mongoloid bevolking). Mijn buurman had weinig vrienden en bracht zijn vrije tijd meestal op zijn kamer door. We kregen gemakkelijk contact met elkaar, onze korte beleefdheids gesprekken werden steeds langer en al gauw hadden we de gewoonte 's avonds samen thee te drinken. Die gesprekken met hem waren voor mij zeer waardevol, zeker toen ze ook vertrouwelijk werden. Ik had iemand vlak in de buurt bij wie ik met al mijn vragen terecht kon. Bovendien ging mijn Russisch door al dat praten met sprongen vooruit.

Hoewel het mij een benijdenswaardig voorrecht leek een Russische blokgenoot te hebben, dachten veel buitenlanders daar anders over. En waarschijnlijk terecht. Sovjetstudenten, die met buitenlanders een 'blok' delen of zelfs maar in de buurt wonen, zijn natuurlijk verdacht. Iedereen is ervan overtuigd dat ze onderdeel uitmaken van het controlesysteem. In het Russisch worden ze 'verklikkers' genoemd. Deze mening heerste niet alleen onder buitenlanders op de universiteit, maar ook onder Sovjetstudenten, die het vaak zeer vervelend vonden als ze met mijn buurman werden gekonfronteerd. Sommige Sovjet-

kennissen kwamen hierdoor helemaal niet op bezoek. Na verloop van tijd namen deze heftige reacties op mijn buurman wel wat af, maar voor enkelen bleef het een moeilijke situatie. Iedereen waarschuwde me vooral voorzichtig te zijn.

Zoals gezegd delen Sovjetstudenten hun kamer met anderen. Er moet dus sprake zijn van bijzondere omstandigheden om alleen te mogen wonen. Zo'n omstandigheid treedt onder meer op als iemand bereid is om voor de veiligheidsdienst te werken. Verschillende keren is me verteld dat sommige studenten deze mogelijkheid aangrijpen om een eigen kamer te krijgen. Ze nemen dan de taak op zich regelmatig te rapporteren over het doen en laten van buitenlandse studenten en hun bezoek. Wat ook nog al eens schijnt voor te komen is dat Sovjetstudenten wel zo'n baantje op zich nemen, maar de zaak op hun beloop laten en het rapporteren zoveel mogelijk ontlopen. Het ging hen dan alleen om de eigen kamer. Met enige handigheid, onberispelijk gedrag en goede studieresultaten houden ze dit vol tot het einde van hun studie. Ik praatte vrij vaak met een Sovjet-studente die wel eens op het matje werd geroepen vanwege haar contacten met buitenlanders. Tijdens een dergelijk gesprek werd haar dan voorgesteld om 'in dienst te treden'. Tenminste, zo vertelde ze het, het kan ook best zijn dat ze een beetje interessant wilde doen. Binnen de universiteit doen wat dit betreft zo veel verhalen de ronde dat het moeilijk is om enig idee van de werkelijke situatie te krijgen.

Een hiermee samenhangend probleem is het af luisteren. Doorgaans zijn buitenlandse studenten ervan overtuigd dat hun kamer voorzien is van af luister-apparaat. Ik heb sommigen fanatiek bezig gezien met het zoeken ernaar. Allerlei verhalen, die zouden bevestigen dat de aanwezigheid ervan absoluut zeker is, vormen vooral aan het begin van een studieverblijf urenlange gesprekstof. Mijn overburen in het studentenhuus, een Amerikaans echtpaar, kwamen er steeds weer op terug, zodat ik hen na verloop van tijd maar meed. Natuurlijk is een dergelijke paranoia aanstekelijk en ik heb zelf ook wel eens gedacht dat dit soort apparaat in mijn kamer verborgen zat. Op mijn speurtocht vond ik een verdacht gat, waaruit evenwel, zoals later bleek, slechts muizen kwamen die behoorlijk aan mijn bontmuts hebben geknaagd. Wat dit betreft kan ik dus geen uitsluitsel geven, hoewel de aanwezigheid van af luisterapparatuur mij nogal onwaarschijnlijk lijkt. Wanneer ik evenwel deze mening te berde bracht, werd me

vaak naïviteit verweten.

Tenslotte de bewegingsvrijheid van buitenlanders in de Sovjetunie. Deze is uiteraard beperkt. Een buitenlander die tijdelijk in Moskou verblijft krijgt een visum dat geldt voor de stad en het gebied binnen een straal van 40 kilometer er omheen. Voor tochten buiten dit gebied moet steeds een apart visum worden aangevraagd. De aanvraag moet minstens twee weken van tevoren gedaan worden en de verlening van zo'n visum lijkt nogal willekeurig, maar zal het vast niet zijn. Je krijgt ja of nee en daar is de kous mee af. De bewegingsvrijheid van Sovjetburgers is ook niet onbeperkt. Zij hoeven evenwel niet, zoals een buitenlander, een visum aan te vragen om in hun eigen land te kunnen reizen. Een Sovjetburger beschikt over een binnenlands paspoort, dat bij eventuele reizen naar het buitenland voor een apart paspoort wordt ingeruild. Als hij zich binnen de Sovjetunie verplaatst en ergens langer dan drie dagen wil blijven, moet hij binnen 24 uur naar de politie om een tijdelijke of permanente verblijfsvergunning aan te vragen. Het overtreeden van deze regel kan leiden tot gerechtelijke vervolging. Op deze manier kan de overheid controle uitoefenen op de bewegingen van de burgerij. Om uiteenlopende redenen kan een verblijfsvergunning geweigerd worden. Bij voorbeeld om paal en perk te stellen aan het steeds voortschrijdende proces van verstedelijking of om het leven van dissidenten en voormalige politieke gevangenen zuur te maken.

4.2 Politieke vorming op de universiteit

Eén van de meest vooraanstaande instellingen voor hoger onderwijs in de Sovjetunie is ongetwijfeld de universiteit van Moskou. Het is zeer moeilijk om toegelaten te worden en de studenten weten zich dan ook een toekomstige elite. De Sovjet-overheid is zich hiervan terdege bewust en in het studieprogramma wordt dan ook veel aandacht besteed aan het onderricht in de ideologie. Aan welke fakulteit iemand ook studeert, hij volgt verplicht kolleges en cursussen in de geschiedenis van de Kommunistische Partij van de Sovjetunie, in politieke economie, dialektisch en historisch materialisme en wetenschappelijk kommunisme. In al deze vakken moet examen worden gedaan en dit schept de garantie, dat de universiteit specialisten aflevert die, althans in principe, goed onderlegd zijn in de kommunistische leer. Het valt te verwachten dat dit onderricht in het hoger onderwijs een belangrijke plaats inneemt en in het studieprogramma als apart onderdeel is opgenomen. (In het primair en secundair onderwijs treedt dit onderricht minder op de voorgrond en is het meer met de leerstof verweven.) In de Sovjetunie spelen afgestudeerden doorgaans een vooraanstaande rol en de overheid ziet hen als een politiek-bewuste voorhoede bij de opbouw van de kommunistische maatschappij. Tijdens de studie moet de universiteit de student erop voorbereiden om zijn plaats in de voorhoede met enthousiasme en toewijding in te nemen.

Als buitenlands student merk je al gauw dat dit onderricht blijkbaar weinig effect heeft. De meeste studenten doen er laatzinnig over en vergelijken het met de verplichte gymnastieklessen en het zo nu en dan verplicht (op basis van vrijwilligheid) vervullen van maatschappelijk nuttige arbeid, zoals bladeren harken, sneeuw ruimen of helpen bij het oogsten op de staatsboerderijen. Aan deze onverschillige houding wordt regelmatig aandacht besteed in de Sovjetpers: de studenten zouden zich te weinig gelegen laten liggen aan het sociaal-politieke onderwijs. Ze zitten de kolleges uit en zorgen dat ze een 4 ('goed') of een 5 ('uimuntend') voor het examen halen. De studenten wordt in dit soort artikelen gebrek aan idealen en gemakzucht verweten. Soms komt de kommentator tot de voorzichtige konklusie dat het officiële onderricht saai en formeel is en daar door de studenten niet aanspreekt en zeker niet inspireert. In ieder geval voldoet de politieke vorming niet aan haar doelstelling: van bewuste strijders voor het kommunisme is weinig te merken.

Dit wil niet zeggen dat de studenten zich afkeren van de staatsleer en hun heil zoeken bij iets anders. Natuurlijk trof ik tijdens mijn studieverblijf allerlei verschillende mensen. Op een gegeven moment raakte ik verzeild in een kommune van Jesus-people, enkele kennissen waren zeer actief bezig met yoga of andere vormen van meditatie en weer andere leidden, evenwel binnen de grenzen van Moskou, een soort zigeunerbestaan. Toch maakten zij, naar hun eigen zeggen, deel uit van zeer kleine groepen die vooral binnen de universitaire wereld gedijden. Een uitzondering hierop vormen allerlei religieuze groeperingen, die met grote regelmaat hun onderdrukte stemmen laten horen. Dit laatste dan in tegenstelling met de daarvoor genoemde splintergroepjes, die doorgaans een teruggetrokken, haast onzichtbaar leven leiden en meer gebaat zijn bij een zorgvuldige onopvallendheid. Eigenlijk ontmoette ik weinig mensen die zich vol afschuw uitlieten over het marxisme. Vaker trof ik de opvatting aan dat het marxisme in tegenstelling tot het kapitalisme veel te bieden heeft en inzicht geeft in allerlei historische processen. Soms wordt hierbij nog opgemerkt dat het marxisme helaas nog maar weinig van doen heeft met de maatschappelijke ontwikkelingen in de Sovjetunie en dat de diktatuur van het proletariaat inmiddels is ingeruild voor de diktatuur van het partij-apparaat. Het kapitalistische alternatief wordt evenwel van de hand gewezen en vol goede moed hoopt men dat alles goed zal komen. Vaak heb ik horen verzuchten dat Lenin veel te kort na de revolutie overleden is en dat het een goede zaak is om te strijden voor een maatschappij zoals hij die zag. Intussen laat echter de praktijk in de Sovjetunie alles te wensen over en op de werkelijkheid van alledag hebben de Sovjetburgers veel kritiek. Maar weinigen kunnen er begrip voor opbrengen dat de ontwikkeling van de samenleving en met name die van de welvaart zich zo langzaam voltrekt.

Tijdens hun studie raken de studenten dus goed op de hoogte van de theorieën van het marxisme-leninisme en de politieke inzichten van de

Kommunistische Partij. Ongeveer 10% van het totale studieprogramma wordt aan dit onderrecht besteed. Hoewel veel studenten geboeid blijken te zijn door de klassieke marxistische literatuur, wordt deze positieve belangstelling door de praktijk van het onderwijs alleen maar gefrustreerd. De politieke vorming kweekt bij de studenten enkel een a-politieke houding aan. De meeste studenten waarmee ik hierover praatte, getuigden van een zeer praktische inslag: ze volgen het verplichte programma en halen zich verder geen moeilijkheden op de hals. Zij benadrukten dat ze zeer voorzichtig moeten zijn met het uiten van eventuele twijfels aan de verkondigde leer. Openlijke kritiek is natuurlijk uitgesloten en leidt onherroepelijk tot de verwijdering van de universiteit. De universitaire studie wordt afgesloten met een politiek examen en pas ná het slagen hiervoor wordt het 'diplom' uitgereikt. Studenten die verdacht worden van politieke onbetrouwbaarheid laat men afgaan voor dit examen. Dit is niet moeilijk, want de examinators gaan dan gedetailleerde vragen stellen over één van de partijkongressen (februari 1976 is het 25ste kongres gehouden sinds de oprichting van de Sovjetstaat). Een jaar later kan het examen worden overgedaan. Een kennis van mij slaagde pas na drie jaar voor dit examen en al die tijd heeft hij het moeten doen zonder dokument waaruit bleek dat hij een universitaire opleiding had. Omdat werken verplicht is in de Sovjetunie, had hij al die tijd een baantje als conciërge en zijn politieke moreel was natuurlijk naar het absolute nulpunt gedaald. Sovjet-meisjes, die tijdens hun studie getrouwd zijn met een buitenlander, laat men doorgaans ook niet slagen voor dit examen. "Frouwen met een buitenlander getuigt toch al van weinig politieke vorming," aldus één zo'n meisje.

Om hun studie niet in gevaar te brengen, leren de studenten hun gedrag en hun persoonlijke mening zorgvuldig gescheiden te houden. Als ze zich naar buiten toe maar conformeren, wordt hun door de docenten niets in de weg gelegd. Privé-meningen kunnen hoogstens geuit worden in kleine, vertrouwde kring. In dit verband is het interessant je af te vragen wat voor soort gevolgen het heeft voor de persoonlijkheidsontwikkeling om op te groeien in een samenleving die ongewild aanspoort tot dergelijk 'dubbel denken'. In ieder geval leidt dit tot een grote onverschilligheid voor het officiële maatschappelijke en politieke gebeuren in het eigen land. Het heeft ook tot gevolg dat het democratische besef hierop invloed uit te kunnen oefenen onder studenten althans geheel afwezig is.

Iemand die enige tijd in de Sovjetunie verblijft, merkt al gauw dat er veel belangstelling is voor het 'andere' nieuws en wel die binnenlandse en buitenlandse ontwikkelingen op sociaal, politiek en cultureel gebied, die in de officiële Sovjetpers nauwelijks of niet aan bod komen. Wat de toegankelijkheid tot alternatieve nieuwsbronnen betreft is er de laatste twee decennia in de Sovjetunie veel veranderd, zodat Sovjetburgers, als ze dat tenminste willen, van al deze ontwikkelingen behoorlijk op de hoogte kunnen zijn. Ze kunnen luisteren naar

buitenlandse radiostations, die uitzenden in de Russische taal (vooral naar de BBC wordt graag geluisterd). Daarnaast cirkuleren er de illegale bulletins van de 'samizdat' (Russische afkorting voor 'zelf-uitgeverij') en allerlei door de censuur verboden boeken. Met name de universiteit is in dit opzicht een zeer gisting wereldje. De buitenlandse radiostations die speciale programma's maken voor uitzending naar de Sovjetunie en andere Oosteuropese landen en veel anti-propaganda voor socialistische landen maken, zijn in Moskou goed te ontvangen. Een in de Sovjetunie zeer gangbare draagbare radio heeft een uitgerekte korte golf. Ik beschikte zelf ook over zo'n radio van Sovjet-makelij waarop ik zelfs de Nederlandse wereldroep's ochtends goed kon ontvangen. Tijdens mijn verblijf las een Duits station bij voorbeeld iedere week in het Russisch een hoofdstuk voor uit 'De Goelag Archipel' van Solzjenitsyn. Hierover werd — uiteraard alleen in vertrouwde kring — veel gepraat.

Uit het voorafgaande blijkt wel dat er onder de studenten nauwelijks sprake is van de angst die je nog kan aantreffen onder de oudere generatie als gevolg van de Stalinistische terreur. In gesprekken met ouderen manifesteren de sporen van deze angst zich door de radio aan te zetten, te gaan fluisteren, iets op papier te schrijven of je met een vaag gebaar in de ruimte attent te maken op de aanwezigheid van mikrofoons. Deze angst is niet meer reëel, want de brute Stalinterreur is wel voorbij. Overgebleven is een repressief systeem dat weliswaar ook onderdrukt, maar veel subtieler en minder provocerend. Vooral door middel van de burokratie is in de Sovjetunie veel repressie mogelijk. Het blijft natuurlijk een feit dat sinds Stalins dood in 1953 de Sovjetunie zich kenmerkt door een liberaliserende ontwikkeling. Wel probeert de Sovjet-overheid deze ontwikkeling zoveel mogelijk af te remmen, maar sinds Helsinki wordt dat steeds moeilijker. Dit laatste blijkt nog duidelijker in andere Oosteuropese landen.

Naast de grote groep studenten, die zich uiterlijk conformeren en verder proberen zoveel mogelijk hun eigen gang te gaan, treffen we op de universiteit ook nog de veel kleinere groep van actieve en ambitieuze studenten aan die carrière willen maken of gewoon later de betere baantjes willen hebben. Hiervoor moeten zij naast het behalen van goede studieresultaten actief zijn binnen een of andere politieke of maatschappelijke organisatie. Dit kan bij voorbeeld de Komsomol (de kommunistische jeugdbond voor 15 tot 27-jarigen, waarvan het lidmaatschap haast verplicht is om toegelaten te worden tot het hoger onderwijs), de vakbond, de studenten-bouworganisatie, de disputen enzovoort. Het belang van dit soort vrijwillige activiteiten moet niet onderschat worden. Als iemand bij voorbeeld na zijn universitaire basisopleiding van vijf jaar verder wil studeren of een studiebeurs voor het buitenland wil aanvragen, heeft hij de steun nodig van de partij-afdeling op zijn fakulteit. Bij het verlenen van deze steun wordt vaak uitgegaan van het principe 'voor wat, hoort wat'. Een dergelijk voorrecht moet dus verdiend worden. Na de vijfjarige basisopleiding kunnen maar een

beperkt aantal studenten worden toegelaten tot de driejarige vervolgstudie, die de academische graad 'kandidat naok' ('kandidaat der wetenschappen', te vergelijken met onze dokortstitel) oplevert. Het aantal beschikbare plaatsen is kleiner dan het aantal gegadigden. Iemand moet voorgedragen worden door een hoogleraar, maar deze voordracht heeft de handtekening nodig van de sekretaris van de partij-afdeling. Drie toelatingsexamens (in de eigen vakstudie, de geschiedenis van de partij en een vreemde taal) zorgen uiteindelijk voor de selectie. Een goede kennis van mij kreeg tot tweemaal toe van zijn hoogleraar een aanbevelingsbrief om bij hem zijn studie te vervolgen. Vanwege persoonlijke omstandigheden stond hij evenwel met de partij-sekretaris op slechte voet. Beide kerens werd de voordracht dan ook afgewezen. In zo'n geval is het moeilijk om bij iemand in beroep te gaan. Met dit soort conflicten bemoeit men zich liever niet. Deze kennis, die psychologie studeerde, is zich uiteindelijk gaan beklagen bij Leontjew, de dekaan van deze fakulteit, maar ook hij wilde niet tussenbeide komen. Studeren in het buitenland is slechts voor de briljante, politiek betrouwbare en loyale student weggelegd. Dit voorrecht wordt bij uitzondering aan iemand verleend. Vaak bleek dat Sovjetstudenten mij vanuit dezelfde gedachtengang tegemoet traden. Ze konden zich nauwelijks voorstellen dat in Nederland geen sprake is van een dergelijk intensieve selectieprocedure. Het kwam mijn kennissen haast ongelooflijk voor, dat een Nederlandse kandidaat voor een buitenlandse studiebeurs niet eens door de ministeriële commissie voor een persoonlijke toelichting op zijn aanvraag wordt uitgenodigd en dat de hele procedure in principe schriftelijk afgehandeld kan worden. (Dit is inmiddels niet meer zo. Nu worden kandidaten door Den Haag uitgenodigd voor een gesprek.)

In de Sovjetpers doet men nogal eens opgewonden over het hier besproken type student, dat zich enkel uit eigen belang als trouw en aanhankelijk aan het regime voordeet. Ze worden vernietigend 'kariëristen' genoemd, baantsjesjagers die niet thuishoren in een socialistische samenleving. De bestaande praktijk in de Sovjetunie is evenwel dat de betere baantjes en de vooruitzichten op een carrière doorgaans alleen voor dit soort figuren zijn weggelegd. Konformisme en aanhankelijkheid aan de partij vormen de minimumeisen waaraan voldaan moet zijn. Het is dan ook niet ongebruikelijk dat sommige studenten, met name in het voorlaatste studiejaar, wat aktiever worden en gaan omzien naar een functie in een of andere organisatie, zodat ze blij kunnen geven van een vrijwillige inzet. Niet elke Sovjetstudent ontwikkelt natuurlijk een dergelijk subtiel gevoel van opportunisme, maar wie dat niet doet moet wel met minder genoegen nemen. Veel van mijn kennissen kozen gewoon voor dit laatste.

4.3. De werkelijkheid van alledag

Er gaapt in de Sovjetunie een brede kloof tussen theorie en praktijk, tussen de idealistische leer en de alledaagse werkelijkheid. Deze diskrepancie manifesteert zich bijvoorbeeld tussen de romantische, juichende voorpagina's van de officiële persorganen ('elke dag is een feestelijke stap op weg naar het kommunisme') en het 'echte gezicht' van de Sovjetunie. Al op de kleuterschool worden de kinderen in het kader van een eerste, indirecte politieke vorming verhaaltjes verteld over het rijke, overvloedige en gelukkige leven op het platteland. In werkelijkheid is het leven er erg schraal, waardoor er een grote, door de overheid tegengewerkte, trek is van het platteland naar de stad. De verschillen tussen stad en platteland zijn op alle gebieden zeer groot. Het leven in grotere steden met goede onderwijsvoorzieningen, met uitgaansmogelijkheden en met een (redelijke) beschikbaarheid van consumptiegoederen en levensmiddelen staat in schrille tegenstelling met het leven in plattlandsgebieden. In een land waar zo'n 40% van de bevolking op het platteland woont, betekent dit ook reële verschillen in kansen op onderwijs. Toch wordt er in onderwijskundige publikaties steeds weer de nadruk op gelegd dat alle kinderen in de Sovjetunie in gelijke mate toegang hebben tot het onderwijs. Het irriteert de Sovjetburgers dat een dergelijke situatie in de officiële persorganen rooskleuriger wordt voorgesteld dan zij in feite is. De oorzaken voor deze verschillen zijn begrijpelijk. Vrijwel elke publikatie die in het buitenland over de Sovjetunie verschijnt, beschrijft haar geweldige uitgestrektheid, haar geografie met bijna alle mogelijke klimatologische variaties, de dunbevolktheid van sommige gebieden, de vele talen enzovoort. Dat zijn allemaal hindernissen voor een regime dat een goed en algemeen onderwijssysteem probeert op te bouwen. Verderop zullen wij zien dat dit redelijk lukt maar dat er ook problemen zijn. De Sovjet-overheid doet veel moeite om deze ongewenste verschillen op te heffen, maar Sovjetburgers vinden het te langzaam gaan.

Het is moeilijk om door middel van officiële publikaties inzicht te krijgen in de gang van zaken in de Sovjetunie. Dit wil niet zeggen dat de pers geen aandacht besteedt aan allerlei bestaande problemen. De pers heeft in de Sovjetunie een andere functie dan in onze landen en de berichtgeving vindt dan ook anders plaats. Veelal vormen ingezonden brieven een aanleiding voor de redactie om een artikel te wijden aan een misstand in de samenleving. De kritiek in dit soort brieven is vaak niet mals. De wet in de Sovjetunie bevat bepalingen die sankties verbieden tegen de schrijvers van ingezonden strukken. Het komt ook voor dat de pers problemen exemplarisch aanpakt. Een bepaalde school wordt bijvoorbeeld verweten dat het onderwijzend personeel het nieuwe school-leerplan niet doorvoert, zich niet houdt aan ministeriële richtlijnen, de leerlingen overbelast met huiswerk enzovoort. Uit een dergelijk artikel kan men dan konkluderen dat vele scholen zich hieraan schuldig maken, maar dit

wordt er niet met zoveel woorden bijgezegd. De bekritiseerde school heeft natuurlijk wel pech gehad, maar er zullen waarschijnlijk andere redenen zijn geweest die er toe hebben geleid dat met name deze school de zondebok werd.

Het kost dus enige tijd de officiële pers te leren lezen. Er verschijnen ook wel korte berichten over aktuele, politiek-geladen en delikate problemen in de Sovjetunie, zoals de aankoop van graan in de Verenigde Staten, het dissidentenvraagstuk, internationale reacties op binnenlandse aangelegenheden enzovoort. De berichtgeving hierover is een nieuw verschijnsel in de Sovjetpers en was zo'n tien jaar geleden volledig afwezig. Aan de ene kant zou het kunnen wijzen op een toenemend zelfvertrouwen van de Sovjet-overheid. Aan de andere kant is het de erkenning van het feit dat veel Sovjetburgers toch al op de hoogte zijn. In dat geval is het beter om het officiële standpunt te publiceren en eventueel vergezeld te laten gaan van een perskampagne, zoals bij de uitwijzing van Solzjenitsyn. Toen aan Sacharov eind oktober 1975 een uitreisvisum geweigerd werd toen hij in Stockholm de Nobelprijs in ontvangst wilde gaan nemen, verscheen hierover een kort bericht in het onder intellectuelen populaire en min of meer kritische weekblad 'Literaire Krant' (oplage 2,5 miljoen, maar desalniettemin op donderdagochtend binnen het uur uitverkocht). De kop luidde: "Naar aanleiding van een anti-Sovjet-kampagne in het Westen." Daarna volgde de vermelding van het feit en de argumentatie voor deze weigering: Sacharov beschikt over belangrijke regeerings- en militaire geheime en uit veiligheidsoverwegingen is hem een dergelijke reis niet toegestaan. Het bericht werd afgesloten met de bewering dat deze beslissing niet ingaat tegen het Helsinki-akkoord.

4.4 De Russische gemoedelijkheid

In het voorafgaande vormt pessimisme toch wel de ondertoon van mijn betoog. Daarom is het goed om stil te staan bij die speciale gaardheid van de Russen die alles zo anders doet lopen dan men eigenlijk zou verwachten. De Russen zijn melancholisch en gemoedelijk van aard en staan wat hun volksaard betreft dichterbij de Aziatische volkeren dan bij de Westeuropese. Het energieke, doelbewuste en gerichte, dat de nieuwe Sovjetmens zou moeten kenmerken, sluit weinig aan bij de feitelijke Russische volksaard. Hier ligt weer zo'n verschil tussen theorie en praktijk. Een Sovjetburger zal veel moeite hebben met het herkennen van zichzelf in het officiële karakterprofiel van 'de Sovjetmens'. Over de 'kommunistische petsoonlijkheid' wordt in de Sovjetunie veel gepubliceerd. Ik zal niet pogen een uitputtende beschrijving van de Russische volksaard te geven, het gaat er mij hier alleen om de gemoedelijkheid te benadrukken. Door deze gemoedelijkheid zijn de Russen in staat alles te relativeren, zich niet zo gauw druk te maken en zich vooral maar weer aan te passen. De onderlinge contacten zijn meelevend en hartelijk en nieuwe kennissen

worden zeer gemakkelijk opgenomen in de vriendenkring, vooral als de kennis-making met een glas wodka wordt beklonken. De Russische gastvrijheid is trouwens spreekwoordelijk. Hierbij moet de lezer wel in gedachten houden dat ik alleen doel op de Russen en dat zij slechts iets meer dan de helft uitmaken van de totale bevolking (ca. 256 miljoen) van de Sovjetunie. Naast de Russische volksgroep zijn er nog meer dan 100 andere, duidelijk onderscheiden nationaliteiten, ieder met een eigen taal, cultuur en volksaard. Schrijvend over de Russische gemoedelijkheid, heb ik dus niet de Sovjetburger op het oog, maar alleen de Rus, waarmee ik tijdens mijn verblijf het meest in aanraking kwam. Een vertegenwoordiger van een andere nationaliteit voelt zich zéér gekwetst als hij met de Russen op een hoop wordt gegooid. Buitenlanders die dit niet weten of zich per ongeluk verspreken, halen zich onaangename reacties op de hals. Het nationaliteitsvraagstuk is een apart probleem in de Sovjetunie. De poging van de Russische volksgroep om politiek en cultureel te overheersen, wordt haar door de andere groepen niet in dank afgenomen.

De Russische bevolking is dus te omschrijven als vriendelijk, gastvrij, gemoedelijk en behulpzaam. "O, het zijn zó'n lieve mensen!", hoor je buitenlanders in de Sovjetunie vaak vertederd uitroepen. Hier sluit ik me bij aan, want mijn eigen ervaringen zijn hiermee in overeenstemming. Mijn nieuwe Russische kennissen waren zeer hartelijk en deden altijd veel moeite voor me. Ik voelde me dan ook na een eerste periode van gewenning al snel opgenomen in hun wereldje. Tijdens het begin van mijn studieverblijf vormde de taal nog wel een probleem, maar dat werd allengs minder. Sovjetburgers kijken niet raar op bij een vreemd accent, dat zijn ze wel gewend. Er worden namelijk in de Sovjetunie meer dan 100 talen gesproken en voor veel burgers is Russisch dus niet de moedertaal. Vaak dacht men dat ik uit een van de Baltische republieken kwam.

Het is in Moskou en zeker binnen de universiteit niet moeilijk om kennissen te maken. Jonge Russen voelen zich echter als ze contact hebben met buitenlanders, vooral in het begin, wat onzeker. Ze verwachten een beetje dat West-Europeanen uit een kapitalistisch land zich superieur zullen voelen ten opzichte van de Russen en dat ze überhaupt denigrerend neerkijken op de Sovjet-samenleving. Inderdaad is het zo dat sommige buitenlanders zich door een dergelijke houding kenmerken. Dit gevoel van superioriteit kan nog versterkt worden door het feit dat buitenlanders vaak benaderd worden door jongeren om kleren te verkopen, valuta te wisselen tegen zeer aantrekkelijke koersen, ikonen te kopen en dergelijke zaken meer. De zwarte markt dus, een zeer levendig bedrijf in het internationale Moskou. Deze groep jongeren staat zich vaak blind op de materiële verworvenheden van onze samenleving. Helaas is het inderdaad zo dat de Sovjetunie wat dit betreft haar burgers nog weinig te bieden heeft. Sovjetburgers hoor je nogal eens klagen dat ze wel het geld

hebben, maar niet de mogelijkheid het uit te geven. Elke toerist kan constateren dat er in de winkels niets behoorlijks te krijgen is en dat er zich meteen lange rijen vormen wanneer dat wel het geval is. Langzamerhand komt er verbetering in deze situatie. Voor het lopende vijfjarenplan (1976-1980) is er een omvangrijke toename in de produktie van consumptiegoederen aangekondigd, dus het volk krijgt steeds meer de gelegenheid haar geld te besteden.

De eerder beschreven Russische gemoedelijkheid — want daar handelt deze paragraaf eigenlijk over — vinden we ook terug op de universiteit. Op grond van de studieprogramma's zou je een gemoedelijke gang van zaken op de universiteit niet verwachten. Deze programma's zijn strak en rigoreus opgezet, sterk gespecialiseerd en bovendien overladen. Erbinnen is weinig ruimte voor een eigen inbreng en dit leidt bij de studenten tot een konsumptieve en passieve instelling ten opzichte van het onderwijs. Bovendien zit de universiteit, zoals de gehele Sovjetsamenleving, in het keurslijf van het staats-planburo. Zij krijgt van bovenaf een plan opgelegd dat ze maar heeft uit te voeren. Op basis van de behoefte aan hoger geschoolden in de samenleving geeft een plan aan hoeveel studenten door elke fakulteit mogen worden toegelaten, hoeveel er elk jaar moeten afstuderen en hoe groot het afvalpercentage hooguit mag zijn. Er mogen dus niet te veel studenten afvallen of vertraging oplopen in hun studie. Wanneer dit gebeurt krijgt de fakulteit last en daardoor ook de docent. Het zou wel eens zijn schuld kunnen zijn dat de prestaties van de studenten beneden de verwachting blijven. Hierdoor neigen de docenten natuurlijk tot een soepele houding. Bovendien zien de docenten zelf ook wel in dat de programma's vaak te zwaar zijn en ook dit leidt tot soepelheid. Daarbij worden de meeste examens mondeling afgenomen, zodat de docenten een grote vrijheid hebben bij de beoordeling. We kunnen dus stellen dat het hele universitaire bedrijf minder star en formeel verloopt dan een eerste kennismaking zou doen vermoeden. Een bewijs hiervoor is ook de doorgaans goede onderlinge verstandhouding tussen docenten en studenten. Beide partijen hebben elkaar nodig, want het is in ieders belang dat de gang van zaken op de universiteit rustig en soepel verloopt. Ik wil hier niet de indruk wekken dat naar mijn gevoel alleen negatieve factoren de verhoudingen tussen docenten en studenten bepalen. Integendeel, de meest overheersende faktor lijkt mij een kenmerk van het Russische volk dat als een rode draad door haar geschiedenis loopt. Traditioneel heeft de Rus een groot respect voor kunst, cultuur en wetenschap en dit respect straalt ook af op de beoefenaars ervan. Ook docenten op universiteiten delen hierin. In de beschikbare literatuur over het onderwijs in de Sovjetunie wordt vaak gewezen op deze bijzondere omstandigheid die zo'n aparte kleur geeft aan het onderwijsstelsel aldaar. Zo stelt bijvoorbeeld Bronfenbrenner (1972, blz. 29) dat, ofschoon er natuurlijk uitzonderingen zijn, de verhouding van onderwijzer tot leerling in de Sovjetunie zich het best laat karakteriseren als een combinatie van

genegenheid en respect. Mutatis mutandis geldt deze konstatering, gezien mijn ervaringen, ook voor de verhouding docent-student op de universiteit van Moskou.

5. De weg naar het hoger onderwijs

De hier beschreven indrukken zijn voornamelijk het gevolg van mijn contacten met studenten aan de universiteit van Moskou. Nu neemt deze universiteit een uitzonderlijke positie in binnen het onderwijssysteem in de Sovjetunie. Deze uitzonderlijkheid wordt mede bepaald door het eliteira karakter, het hoge wetenschappelijke niveau, de zware toelatingseisen, de aanwezigheid van veel buitenlanders, het nationale en internationale prestige en doordat de universiteit nu eenmaal in de hoofdstad ligt. Er zijn nog meer instellingen voor hoger onderwijs die een dergelijk aanzien genieten en even moeilijk toegankelijk zijn. Dit zijn bijvoorbeeld de universiteiten van Leningrad, Kiëv en Novosibirsk, en bepaalde vooraanstaande instituten zoals enkele kunstakademies, balletscholen, conservatoria en technische hogescholen. In de Sovjetunie kent men dus de situatie dat binnen het hoger onderwijs sommige instellingen hoger staan aangeschreven dan andere. In theorie staan weliswaar alle instellingen voor hoger onderwijs op hetzelfde niveau, maar de praktijk wijst ander uit. De toelatingsprocedure is in principe ook overal in het land hetzelfde, maar de toelatingsnormen kunnen aanzienlijk verschillen. Zo is het altijd moeilijk om toegelaten te worden tot een universiteit, maar in Moskou is het moeilijker dan in Odessa. De hoger gewaardeerde instellingen hebben een overweldigende aanvraag te verwerken, soms wel tot 10 à 15 kandidaten voor elke beschikbare plaats. Het toelatingsexamen voor deze instellingen wordt dan ook eerder in het jaar gehouden zodat afgewezenen nog een tweede kans hebben bij andere instellingen voor hoger onderwijs.

De groei van het hoger onderwijs sinds 1917 is spektakulair te noemen. Het laatst beschikbare cijfer van het aantal studenten in de tsaristische tijd bedraagt 127.000 (1914/15). In het studiejaar 1975/76 waren dit er 4,9 miljoen. In de Sovjetunie vallen wel alle onderwijsinstellingen ná de middelbare opleiding onder het hoger onderwijs. Behalve 63 universiteiten met zo'n 600.000 studenten zijn er nog allerlei instituten voor hoger beroepsonderwijs (in 1976 waren dat er 790). Het tweede kans- en tweede wegonderwijs speelt in de Sovjetunie, gezien de cijfers, een veel grotere rol dan bij ons. Van de totale studentenpopulatie in 1975/76 studeerde slechts iets meer dan de helft (2,6 miljoen) aan een volledige dagopleiding, terwijl 1,6 miljoen een schriftelijke en 0,7 miljoen studenten een avondopleiding volgden. Iets minder dan de helft van het aantal studenten studeerde in dat studiejaar dus part-time.

Tijdens het 23ste partij-kongres in 1966 werd besloten om de tienjarige basis-

en middenschool verplicht te gaan stellen. In de Sovjetunie geldt sinds 1958 de achtjarige leerplicht en de achtjarige algemeen vormende school is voor iedereen verplicht. De leerplicht gaat in op 7 jaar, zodat de Sovjetunie geïntegreerd onderwijs kent voor alle leerlingen van 7 tot 15/16 jaar. De achtjarige school bestaat uit een driejarige basisschool en een vijfjarige onvolledige middelbare school. Na de achtjarige school zijn er verschillende mogelijkheden om verder te leren. De meeste leerlingen (meer dan 75%) zetten hun opleiding voort aan de tweejarige middelbare algemeen vormende school. Daar deze opleiding aansluit op de achtjarige school spreekt men van de 9de en 10de klas. Deze beide scholen vormen zowel organisatorisch als onderwijskundig één geheel en zijn ook meestal samen in een gebouw gevestigd. Hierdoor is het gebruikelijk om de achtjarige en de daarop volgende tweejarige school samen de tienjarige school te noemen. De tienjarige school wordt afgesloten met het eindexamen middelbaar onderwijs. Dit betekent dat in de Sovjetunie de volledige vormende, pre-universitaire opleiding tien jaar in beslag neemt (Treffers 1974, blz. 144). Na de achtjarige school zijn er nog twee andere mogelijkheden om de opleiding voort te zetten. Op de eerste plaats kan iemand doorstromen naar een middelbare gespecialiseerde onderwijsinstelling (technikum), het middelbare beroepsonderwijs. Binnen dit schooltype treffen we een grote variëteit van scholen aan waar naast gespecialiseerd onderwijs tevens het programma van de laatste twee jaar van de tienjarige school wordt gevolgd. Deze opleiding biedt een combinatie van algemeen en beroepsonderwijs en duurt 3 à 5 jaar. Na afsluiting van deze gespecialiseerde opleiding krijgt de leerling naast het beroepsdiploma ook het eindexamen middelbaar onderwijs. Op de tweede plaats is er nog het beroepstechnisch onderwijs, dat na de achtjarige school in 1 à 2 jaar geschoolde arbeiders aflevert en enkel een vakdiploma uitreikt. Het is de bedoeling dat in de toekomst het leerplan van de tienjarige school de basis vormt voor alle belangrijke middelbare schooltypen, zodat ook het beroepstechnisch onderwijs een volledige middelbare opleiding wordt.

De realisatie van deze onderwijsplannen leidt ongetwijfeld tot een massaal democratisch onderwijssysteem en tot een verhoging van het onderwijsniveau van de totale bevolking en brengt stellig het socialistisch ideaal van 'gelijke kansen voor ieder' dichterbij. Dit zal evenwel nog een aantal jaren op zich laten wachten. Feitelijk is de achtjarige school nog niet eens voor alle leerlingen in de Sovjetunie verwezenlijkt. Al eerder wees ik op het verschil in onderwijsvoorzieningen tussen stad en platteland. Dit verschil is zowel kwalitatief als kwantitatief. Bovendien is het percentage afvallers nog aanzienlijk. In 1965 ontving 45% van de leerlingengeneratie die samen begonnen was in de eerste klas de volledig middelbare opleiding na de achtjarige school. In 1970 was dit percentage gestegen tot 68,4% (Vos 1976, blz. 342).

In de Sovjetunie streeft men er dus naar om alle leerlingen volledig

middelbaar onderwijs te geven. (Wellicht zouden wij in Nederland aan dit streven enige inspiratie kunnen ontleenen.) Het eindexamen middelbaar onderwijs geeft het recht zich op te geven bij het hoger onderwijs, waar de plaatsingsmogelijkheden evenwel zeer beperkt zijn. Gedurende de periode 1953-1970 verzevenvoudigde de opnamecapaciteit van het middelbaar onderwijs, terwijl het aantal plaatsen in het hoger onderwijs slechts verdubbelde (Jacoby 1974, blz. 101). De eerder genoemde spektakulaire groei van het hoger onderwijs is nu wel voorbij en het aantal plaatsingsmogelijkheden groeit niet meer noemenswaardig, zeker niet in vergelijking met de uitbreiding van het middelbaar onderwijs. In 1975 werd iets minder dan 1 miljoen studenten toegelaten tot het hoger onderwijs, terwijl 3,8 miljoen leerlingen de volledige middelbare opleiding afsloten.

Om tot het hoger onderwijs te worden toegelaten moet er een examen worden afgelegd. In de pers wordt nogal eens kritiek geleverd op het feit, dat de toelatingsexamens erg zwaar zijn. Ze leggen de gegadigden een grote last op de schouders en bij mislukking is de teleurstelling zeer groot. In gesprekken met studenten blijkt, dat volgens hen ook vriendjespolitiek en smeergeld een grote rol kunnen spelen bij de toelating. Ouders proberen met behulp van eventuele relaties de toelating te beïnvloeden. Het kan ook van invloed zijn een getuigschrift van de partij, Komsomol, de leiding van het bedrijf waar men gewerkt heeft, het leger en dergelijke te overleggen. De toelatingseisen voor degenen die reeds gewerkt hebben of in dienst zijn geweest, liggen trouwens lager dan voor hen die rechtstreeks van de middelbare school komen. Zij krijgen een paar extra punten. Bij de fakulteit journalistiek van de universiteit van Moskou geeft men zelfs voorrang aan hen die reeds gewerkt hebben. Deze partij-fakulteit bij uitstek eist van haar studenten een hoog niveau van politiek bewustzijn en gaat ervan uit dat ervaringen in het produktieproces karaktervormend zijn.

In de Sovjetunie is enig onderzoek gedaan naar de relatie tussen sociale achtergrond en onderwijskansen. Het blijkt dat er wat betreft toelating tot het hoger onderwijs sprake is van ongelijkheid tussen de verschillende sociale groepen. Kinderen uit de zogenaamde intelligentsia zijn oververtegenwoordigd in alle instellingen voor hoger onderwijs (Jacoby 1974, blz. 142/3.) De reden is dat natuurlijk ook in de Sovjetunie het sociale milieu in belangrijke mate de schoolprestaties en daardoor de toelatingkansen tot het hoger onderwijs beïnvloeden. Daarnaast worden de onderwijskansen nog bepaald door de verschillen tussen stad en platteland en door de etnische afkomst. Door middel van een toelatingquotum probeert men deze ongelijkheid bij te sturen. Kinderen uit het agrarische en arbeidersmilieu worden door dit quotum positief gediskrimineerd. Docenten klagen dat dit leidt tot niveauperlagings- en vinden het niet de taak van het hoger onderwijs om sociale ongelijkheid op te heffen. Over het hanteren van quota

zal men niets vinden in de officiële onderwijskundige publikaties; iedereen weet dat ze er zijn, maar niemand kan (of wil) vertellen hoe het in elkaar zit. Tijdens een gesprek met een toelatingsofficial van de universiteit van Moskou bevestigde deze dat er quota zijn, maar wilde hij er geen informatie over geven. Het is de bedoeling van deze maatregel dat sommigen kandidaten plaatsmaken voor andere en wel voor kandidaten uit sociaal zwakkere milieus. In de praktijk kan deze mysterieuze maatregel aanleiding geven tot allerlei willekeur. Het blijkt dat in traditioneel anti-semitische gebieden, zoals de Oekraïne, vooral de Joodse bevolkingsgroep hiervan de dupe is (Jacoby 1974, blz. 166.) In de Sovjetunie heeft deze bevolkingsgroep het hoogste percentage aan hoger geschoolden. Joden spelen van oudsher een vooraanstaande rol binnen onderwijs en wetenschap in de Sovjetunie. Door de toepassing van quota kunnen kandidaten uit deze bevolkingsgroep gemakkelijk opzij worden geschoven.

Een andere maatregel om de ongelijkheid op te heffen werd genomen in 1969. Een aantal vooraanstaande instellingen voor hoger onderwijs begon met het organiseren van cursussen die voorbereiden op het toelatingsexamen. Het is een dagopleiding van 8 maanden en alleen toegankelijk voor werkende jongeren in het bezit van een aanbevelingsbrief, afgegeven door de bedrijfsleiding, en uiteraard van het eindexamen middelbaar onderwijs. In de wandeling wordt deze opleiding 'rab-fak' genoemd naar de Russische afkorting voor 'arbeiders-fakulteit'. Daarnaast worden nog voorbereidingskursussen georganiseerd die in de avonduren of schriftelijk gevolgd kunnen worden. Hierbij gaat de voorkeur uit naar cursisten die reeds werkzaam zijn binnen het vakgebied, dat aansluit op de faculteit waarvoor ze toelatingsexamen willen doen.

Uit het voorafgaande blijkt wel dat de voorbereiding op het toelatingsexamen tot het hoger onderwijs voor velen in de Sovjetunie een studie op zich is. De vorm van het toelatingsexamen hangt af van de gekozen studierichting. Russische taal en letterkunde en geschiedenis van de USSR maken altijd deel uit van het examen. Voor psychologie moet daarnaast nog examen worden gedaan in biologie en wiskunde. De universiteit van Moskou geeft ieder jaar een handboek uit ten behoeve van hen die toelatingsexamen willen doen aan deze universiteit. Dit handboek beschrijft uitgebreid wat men van de verschillende examenvakken moet weten. Het bevat bijvoorbeeld de lijst met boeken die men gelezen moet hebben voor het examen Russische letterkunde, het geeft voorbeeld-vraagstukken van de exakte vakken en informeert over de universiteit. Ik ben nergens cijfers tegengekomen van het aantal kandidaten dat toelatingsexamen tot het hoger onderwijs doet. Voor wat de universiteit van Moskou betreft geeft misschien de oplage van het bovengenoemde handboek, dat werd uitgegeven voor het studiejaar 1976/77, een aanwijzing. Deze oplage bedroeg 25.000 exemplaren en dat is erg veel voor een universiteit met 16 faculteiten en ongeveer 28.000 studenten.

Literatuur

- Grant, N., SOVIET EDUCATION, Penguin 1972
Bronfenbrenner, U., KIND IN GEZIN EN GROEP IN DE VERENIGDE STATEN EN DE SOVIJETUNIE, Wageningen 1972
Vos, J.F., ONDERWIJSWETENSCHAP EN MARXISME, Groningen 1976
Jacoby, S., INSIDE SOVIET SCHOOLS, New York 1974
Reus, J.de, 'Onderwijshervorming in de Sovjetunie', in PEDAGOGISCHE STUDIËN, nr. 48, 1971, blz. 162-170
DE USSR IN CIJFERS IN 1975, Moskou 1976 (in het Russisch)
HANDBOEK VOOR HET TOELATINGSEXAMEN TOT DE UNIVERSITEIT VAN MOSKOU, Moskou 1976 (in het Russisch)
RUSLAND INFORMATIE, Amnesty International, Amsterdam 1975
Treffers, A.J., 'De natuurwetenschappen in het Sovjet-onderwijs I', in PEDAGOGISCHE STUDIËN, nr. 51, 1974, blz. 144-156